

بررسی عوامل جهت‌دهنده سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس

مهدی مولائی آرانی*

مصباح الهدی باقری کنی**

دریافت مقاله: ۹۳/۵/۲۲

پذیرش نهایی: ۹۵/۴/۱۵

چکیده

در گذشته تأکید اصلی دولتها و سازمانها برای موفقیت بر سرمایه‌های مادی، فیزیکی و نیروی انسانی بود؛ اما امروزه سرمایه دیگری به نام سرمایه اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. در انقلاب اسلامی ایران و بویژه در دوران دفاع مقدس، این سرمایه به عنوان بزرگترین سرمایه همواره مورد توجه بوده است. حرکت نیروهای مردمی به سمت جبهه‌های دفاع مقدس در دفاع از کيان اسلام و ایران عزیز در این دوران نشان‌دهنده بلوغ فکری مردمی است که به پیروی از امام خمینی (ره) این انقلاب عظیم را رقم زدند. بررسی این دوران نشان می‌دهد که همواره نیروهای مردمی در جبهه‌ها حضور داشته‌اند؛ اما در برخی مواقع تعداد این نیروها با افزایش و برخی اوقات با کاهش همراه بوده است. در مقاله پیش‌رو از طریق مصاحبه با فرماندهان و رزمندگان دوران دفاع مقدس و با استفاده از روش نظریه‌پردازی داده بنیاد به تبیین عوامل جهت‌دهنده سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس می‌پردازیم. در این بررسی ۵۹ مفهوم اصلی استخراج شده که در قالب یازده مقوله انتزاعی‌تر طبقه‌بندی شده است. برخی از مهمترین مقوله‌های این الگو عبارت است از: رهبری و ولایت حضرت امام خمینی (ره)، مبانی اعتقادی مردم، صفات روحی مردم، اوضاع جنگ و فضای سیاسی.

کلید واژه‌ها: سرمایه اجتماعی، دفاع مقدس، مردم و رهبری، دفاع مقدس و سرمایه اجتماعی.

* نویسنده مسئول: دانشجوی دوره دکتری رشته سیاست‌گذاری فرهنگی movlaeiarani@gmail.com

** استادیار دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع) mesbab@yahoo.com

مقدمه

مفهوم سرمایه اجتماعی یکی از مهمترین مفاهیمی است که امروزه مورد توجه قرار گرفته است. این سرمایه در مقایسه با سایر سرمایه‌ها به علت اینکه باعث یکپارچگی و انسجام جمعی می‌شود، حداقل از نظر اقتدار ملی از اهمیت بیشتری برخوردار است. باید توجه کرد که سرمایه اجتماعی علاوه بر داشتن بخشی روشن دارای بخشی تاریک نیز هست. به همان میزان که تعاون برای دستیابی به اهداف برای اعضای شبکه و مردم سودمند است به همان اندازه، سوء استفاده از سرمایه اجتماعی نیز برای مردم فسادانگیز است؛ به همین دلیل ظرفیت سرمایه اجتماعی در به وجود آوردن نتایج بد نباید مورد غفلت واقع شود.

انقلاب اسلامی ایران به عنوان پدیده‌ای الهی و برخاسته از فطرت خداجوی مردم در حالی در قرن بیستم رخ داد که به عقیده همگان وجود سرمایه اجتماعی قوی در میان مردم و هدایت آن در مسیر حق از عوامل مؤثر در پیروزی این حرکت بود. این سرمایه برای انقلاب اسلامی ایران، دارایی بزرگی به‌شمار می‌رود که به مرور زمان به دست آمده و با فراز و فرودهای فراوان همراه بوده است. باید توجه کرد که پاسداری از این سرمایه وظیفه خطیری است که امروزه بر عهده همگان و بویژه مسئولان نظام است. یکی از راه‌های یادگیری چگونگی پاسداری از این سرمایه، بازخوانی الگوهای مدیریتی در دوران عمر انقلاب است که به ما کمک می‌کند ضمن تقویت نقاط قوت و کاهش نقاط ضعف، مسیر تعالی خود را با سرعت و دقت بیشتری طی کنیم. در این میان، دوران دفاع مقدس، یکی از بهترین و مهمترین الگوهای مدیریتی در عمر نظام جمهوری اسلامی است. در مطالعه و بررسی این دوران می‌توان به نقش هدایت سرمایه اجتماعی در پاسداری از این انقلاب نوپا دست یافت. حرکت نیروهای مردمی به سمت جبهه‌های دفاع مقدس در این دوره برای دفاع از کیان اسلام و ایران عزیز نشان‌دهنده بلوغ فکری مردمی است که به پیروی از امام خمینی (ره) به انقلاب دست زدند. بررسی این دوران نشان می‌دهد که همواره نیروهای مردمی در جبهه‌ها حضور داشته‌اند؛ اما در برخی مواقع تعداد این نیروها افزایش و برخی اوقات با کاهش روبه‌رو بوده است. دغدغه مقاله این است که با بازخوانی تجربه دوران دفاع مقدس به این سؤال اصلی پاسخ دهد که عوامل اصلی جهت‌دهنده سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس چه بود. بر این اساس اهداف اصلی و فرعی این مقاله نیز به این شرح است:

هدف اصلی

- شناسایی عوامل اصلی جهت‌دهنده سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس

اهداف فرعی

- شناسایی عوامل افزایش‌دهنده سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس

- شناسایی عوامل کاهش‌دهنده سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس

پیشینه پژوهش

بررسی سرمایه اجتماعی از نگاه اندیشمندان غربی

پژوهشگران و دانشمندان، تعاریف پیچیده و گوناگونی از سرمایه اجتماعی ارائه کرده‌اند که این نوع تعاریف ناشی از برداشتهای متفاوتی است که نسبت به این مفهوم داشته‌اند. جیمز کلمن^۱ سرمایه اجتماعی را این‌گونه تعریف می‌کند: سرمایه اجتماعی شیئی واحد نیست، بلکه انواع چیزهای گوناگونی است که دو ویژگی مشترک دارد: اول همه آنها شامل جنبه‌ای از ساخت اجتماعی است. دوم کنشهای معین افرادی را آسان می‌کند که در درون یک ساختار قرار دارند. سرمایه اجتماعی، مانند شکل‌های دیگر سرمایه مولد است و دستیابی به هدفهای معینی را امکان‌پذیر می‌سازد که در نبودن آن دست‌یافتنی نخواهد بود (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۶۲). از نظر کلمن در وضعیت نبود یا کمبود سرمایه مادی و اقتصادی، وجود سرمایه اجتماعی می‌تواند عاملی در جهت جبران این کمبود و گسترش سرمایه مادی باشد. سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی فعالیتهای تولیدی را آسان، و سرمایه اجتماعی نیز مانند آنها عمل می‌کند؛ مثلاً گروهی که اعضای آن به یکدیگر اعتماد می‌کنند، خواهند توانست کارهای بسیار بیشتری انجام دهند نسبت به گروهی که فاقد آن قابلیت اعتماد هستند (زاهدی، ۱۳۸۷: ۸۲-۸۱).

بورديو^۲ سرمایه اجتماعی را یکی از شکل‌های سرمایه می‌داند. او سه شکل را برای سرمایه برمی‌شمرد (علینی، ۱۳۹۱: ۷۸):

- سرمایه اقتصادی: این نوع سرمایه توان تبدیل شدن به پول را دارد و می‌تواند به شکل حقوق

مالکیت نهادینه شود.

1 - Coleman

2 - Bourdieu

- سرمایه فرهنگی: این نوع سرمایه در برخی از موقعیت‌ها به سرمایه اقتصادی تبدیل و به شکل کیفیات آموزشی (مدارک و مدارج تحصیلی) نهادینه می‌شود.

- سرمایه اجتماعی: این نوع سرمایه از تعهدات و الزامات اجتماعی (پیوندها و ارتباطات) ساخته شده است و در برخی از وضعیت‌ها به سرمایه اقتصادی تبدیل می‌شود و یا ممکن است که در شکل عنوان اشرافی نهادینه شود.

به باور بورديو سرمایه اجتماعی جمع منابع بالقوه و بالفعلی است که نتیجه مالکیت شبکه با دوامی از روابط نهادی شده بین افراد و به عبارت ساده‌تر، عضویت در گروه برای دستیابی به منابع آن گروه است. از نظر بورديو سرمایه اجتماعی در نهایت می‌تواند سرمایه اقتصادی به همراه داشته باشد (چلبی، ۱۳۷۵).

فوکویاما^۱ معتقد است سرمایه اجتماعی را می‌توان به عنوان مجموعه معینی از هنجارها یا ارزشهای غیررسمی تعریف کرد؛ مشروط بر اینکه این هنجارها شامل ارزشهای مثبت مانند صداقت، ادای تعهدات و ارتباطات دوجانبه باشد یا سرمایه اجتماعی محصول تعاملات اجتماعی است که امکان کمک به بهزیستی مدنی و اقتصادی را در هر جامعه با هدف مشترک فراهم می‌کند (مؤید فر، ۱۳۸۹: ۱۴).

پاتنام^۲ نظریه پرداز مطرح مفهوم سرمایه اجتماعی معتقد است فکر اصلی نظریه سرمایه اجتماعی این است که شبکه‌ها دارای ارزش است. به اعتقاد وی سرمایه اجتماعی به ویژگیهای سازمان اجتماعی از قبیل شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اشاره دارد که هماهنگی و همکاری برای کسب سود متقابل را آسان می‌کند (علینی، ۱۳۹۱: ۳۹).

تعریف رایج سرمایه اجتماعی در جریان اصلی جامعه‌شناسی امریکایی بویژه در روایت کارکردگرایانه آن، روابط دوجانبه، تعاملات و شبکه‌هایی است که در میان گروه‌های انسانی پدیدار می‌شود و سطح اعتمادی که در میان گروه و جماعت خاصی به‌عنوان پیامد تعهدات و هنجارهایی پیوسته با ساختار اجتماعی، یافت می‌شود. در مقابل، جامعه‌شناسی اروپایی این مفهوم را در بررسی این موضوع به کار می‌گیرد که چگونه تحرک پیوندهای مربوط به شبکه‌های اجتماعی، سلسله مراتب اجتماعی و قدرت تمایز یافته را تقویت می‌کند. (مؤید فر، ۱۳۸۹: ۱۵).

1 - Fukoyama

2 - Putnam

ولکوک^۱ سرمایه اجتماعی را به سه نوع تقسیم کرده است (پیراهری، ۱۳۸۸: ۱۱۲ و ۱۱۱):

- سرمایه اجتماعی درون گروهی، این سرمایه با پیوستگی قوی شناخته می‌شود؛ مانند پیوستگی‌های میان اعضای خانواده یا میان اعضای یک گروه قومی.

- سرمایه اجتماعی بین گروهی، این سرمایه با پیوندهای ضعیف و کم عمقتر شناخته می‌شود که پیوندهای بین گروهی را موجب می‌شود؛ مانند همکاریهای تجاری، دولتی با گروه‌های قومی مختلف

- سرمایه اجتماعی اتصالی، این سرمایه به روابط عمودی اشاره دارد که به افراد کمک می‌کند به منابع نهادهای رسمی برای توسعه اقتصادی و اجتماعی دسترسی داشته باشند.

برخی صاحب‌نظران، نظریه‌های مطرح در سرمایه اجتماعی را بر اساس سطح تحلیل به سه رهیافت "فردمحور"، "اجتماع‌محور" و "تلفیقی" دسته‌بندی کرده‌اند. در رهیافت فردمحور، سرمایه اجتماعی در سطح خرد یا فردی و به عنوان ابزار دسترسی افراد، خانواده‌ها یا گروه‌های کوچک به منافعی در نظر گرفته می‌شود. در مقابل رهیافت فردمحور، رهیافت اجتماع‌محور قرار دارد. در این رهیافت، واحد و سطح تحلیل، اجتماع (گروه، اجتماع، منطقه، ملی و بین‌المللی) است؛ چون ماهیت و میزان پیوندهای متقاطع و مشارکت گروه‌ها را در شبکه‌های غیررسمی و سازمان‌های مدنی رسمی نشان می‌دهد. رهیافت تلفیقی به تلاشهای گسترده‌ای اشاره دارد که برای رفع دوگانگی دو رهیافت فردمحور و جامعه‌محور در مفهوم‌سازی سرمایه اجتماعی صورت گرفته است. خلاصه‌ای از مهمترین نظریات سرمایه اجتماعی همراه با سطح تحلیل در جدول ذیل ارائه شده است (فصیحی، ۱۳۸۹: ۱۳۸ - ۱۳۵).

1 - Woolcock

جدول ۱: تعاریف سرمایه اجتماعی و سطوح تحلیل

صاحب‌نظر	تعریف	کارکرد/هدف	سطح تحلیل
پاتنام	شبکه‌های روابط اجتماعی که ویژگی آنها هنجارهای اعتماد و همیاری است.	آسان‌سازی کنش جمعی و کسب منفعت متقابل	مناطق، اجتماعات در مقیاس‌های ملی و بین‌المللی
بورديو	منابع که دسترسی به کالای جمعی را فراهم می‌سازد.	مولد سرمایه اقتصادی	رقابتهای طبقاتی
کلمن	جنبه‌هایی از ساختار اجتماعی که کنشهای منطقی را آسان می‌سازد.	تولید سرمایه انسانی	افراد در زمینه خانوار و دیگر اجتماعات
لین	دسترسی و استفاده از منابع نهفته در روابط و شبکه‌های اجتماعی	تولید منابع قدرت و حفظ آنها	افراد در شبکه‌ها و ساختارهای اجتماعی
فوکویاما	مجموعه هنجارها یا ارزشهای غیررسمی	ترویج تعاون و همکاری و کارایی اقتصادی	جوامع و فرهنگها
بیکر	منابعی که از طریق شبکه‌های فردی یا سازمانی در دسترس است.	تقویت بده بستان و کنش متقابل	گروه‌ها و سازمانها
ولکوک و نارایان	شبکه‌ها و همگرایی بین بخشهای مختلف	تقویت ارتباط و استفاده بهینه از منابع	محلی و ملی
کاکس	پویشهای بین مردم که شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اجتماعی را موجب می‌شود.	آسان‌سازی هماهنگی و تعاون	افراد در رسانه‌های داوطلبانه
پاکستون	پیوستگی عینی و ذهنی بین افراد	افزایش ظرفیت و توان کنش	خرد و کلان
ترنر	نیرویی که توان توسعه اقتصادی را در جامعه از طریق روابط اجتماعی افزایش می‌دهد.	توسعه اقتصادی بهینه توان جمعی تولید	خرد، میانه، کلان

بررسی سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی

با توجه به تعاریفی که از سرمایه اجتماعی ارائه شد به نظر می‌رسد ارزشها و سرمایه‌های دینی یکی از مهمترین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی است؛ زیرا عناصر اصلی تعریف سرمایه اجتماعی در دین موجود است. دین این قدرت را دارد که به صورت محسوس و نامحسوس، روابط و هنجارهای اجتماعی قوی مبتنی بر نفع فردی و جمعی همراه با نگاه عقلایی، خیرخواهی، اعتماد در

روابط و عدالت محوری را بر اساس رویکرد الهی و توحیدی برای زندگی دنیوی و اخروی جوامع انسانی تضمین کند (ردادی، ۱۳۸۷: ۱۲۲).

دین و آموزه‌های دینی یکی از عوامل مقوم سرمایه اجتماعی در کنار مشارکتهای غیر رسمی دینی و سازمانها و نهادهای دینی به شمار می‌رود. سرمایه اجتماعی در واقع نوع ارتباط انسان با جهان و محیط پیرامون خود است که بخش اعظم و مهم آن روابط انسانها با یکدیگر در مناسبات اجتماعی است. سرمایه اجتماعی در این نگاه را می‌توان به دو نوع سرمایه اجتماعی درون‌گروهی و برون‌گروهی تقسیم کرد. سرمایه اجتماعی درون‌گروهی در ارتباطها و پیوندهای درونی فرد شکل می‌گیرد تا مسلمانان و مؤمنان در جامعه دینی با مستحکم کردن روابط درونی در مسیر جامعه مطلوب الهی گام بردارند. سرمایه اجتماعی برون‌گروهی در ارتباطهای گسترده افراد و پیوندهایی شکل می‌گیرد که با سایر انسانها در جهت برآوردن نیازهای یکدیگر برقرار می‌کنند تا تمامی افراد در جوامع گوناگون در کنار یکدیگر با مسالمت زندگی کنند. آموزه‌های اسلام اهمیت ویژه‌ای به خانواده و تشکیل و تکوین آن به عنوان زیربنای جامعه می‌دهد. اهتمام آموزه‌های قرآنی به مسائل تربیتی در خانواده و رعایت تربیت فرد، اهل و خویشان و جامعه به این دلیل است که تا زمانی که فرد ساخته نشود و خود را مهذب نکند، خانواده‌اش بسختی تربیت خواهند شد. بنابراین تأکید اصلی اسلام به شکل‌گیری سرمایه اجتماعی درون‌گروهی در خانواده است؛ چرا که شکل‌گیری چنین سرمایه‌ای در خردترین سطح موجب می‌شود تا افراد در محیط گسترده‌تر جامعه، روابط بین خود را گسترش دهند و سرمایه اجتماعی بین‌گروهی شکل گیرد (علینی، ۱۳۸۹: ۲۹۶-۲۹۵).

در آموزه‌های دینی اسلام، عناصر، مؤلفه‌ها و شاخصه‌هایی از جنس سرمایه اجتماعی هست که در ابعاد اعتقادی، اخلاقی و احکامی متبلور می‌شود. در آموزه‌های اعتقادی اسلام، عواملی همچون توحید و باور به یکتاپرستی وجود دارد که سبب می‌شود فرد موحد تمامی روابط و پیوندهای خود را در جهت رضایت الهی در سطح خانواده، خویشان، دوستان، همسایگان و بین مسلمانان، مؤمنان و سایر انسانها تنظیم کند. در آموزه‌های اخلاقی اسلام نیز مؤلفه‌ها و شاخصه‌هایی در زمینه اتصاف به فضایل و نیکی‌های اخلاقی و پرهیز از رذایل و زشتی‌های اخلاقی وجود دارد که سبب می‌شود رابطه مؤمنان با یکدیگر، همدلانه و خیرخواهانه و با دیگران با تفاهم و مسالمت‌آمیز باشد. در آموزه‌های فقهی اسلام، مؤلفه‌ها و شاخصه‌هایی در بعد عینی وجود دارد. نماز جماعت، جمعه و حج از جمله مهترین آموزه‌های فقهی است که نشاندهنده تأکید اسلام بر روابط میان مسلمانان با

یکدیگر است (علینی، ۱۳۸۹: ۲۹۹ - ۲۹۷).

به صورت کلی از دو دیدگاه می‌توان به تبیین رابطه مفاهیم دینی و سرمایه اجتماعی پرداخت: اول اینکه خود دین به عنوان مکتب، ایدئولوژی و کل جامع، سرمایه اجتماعی است که باید سعی کرد آن را در جامعه رشد داد و تمامیت جامعه را مبتنی بر ارزشهای آن ساخت. نوع دیگر پرداخت رابطه دین و سرمایه اجتماعی توجه به ارزشها، سرمایه‌ها و ابزارهای مترقی دین مانند خدامحوری، عدالت و انصاف‌ورزی و... برای رشد و پرورش جوامع انسانی و به نوعی کاشت و انباشت سرمایه اجتماعی است (ردادی، ۱۳۸۷: ۱۲۸). بر اساس نگاه دوم، هفت اصل تقوای الهی، عدالت و انصاف، پرهیز از غرور و خودپسندی، تواضع و حلم، گشاده‌رویی و خوشرویی، پرهیز از دنیاطلبی و مقابله با اقدامهای خلاف ارزش اقتصادی به عنوان هفت عامل و عنصر دین در نگاه و کلام امیرالمؤمنین علی(ع) به بخشی از قدرت دین در زمینه کاشت و انباشت سرمایه اجتماعی اشاره شده است (اعتصامی و فاضلی، ۱۳۸۸: ۱۲۲ - ۱۱۸).

برخی از صاحب‌نظران، عوامل سرمایه اجتماعی در اسلام را در قالب مؤلفه‌های ساختاری، شناختی و ارتباطی معرفی کرده‌اند. مؤلفه‌های ساختاری به بستر و جایگاه بروز و ظهور سرمایه اجتماعی مربوط است و سه رکن ولایت، اخوت و نبوت در اسلام به عنوان مؤلفه‌های شناختی معرفی شده است که می‌تواند حامل سرمایه اجتماعی باشد. اعتماد، روح سرمایه اجتماعی است و مهمترین مؤلفه شناختی سرمایه اجتماعی به‌شمار می‌رود. عامل ایجاد اعتماد در اسلام را می‌توان به صورت کلی در دو دسته اجتماعی و اقتصادی معرفی کرد. مؤلفه‌های اجتماعی مانند امانتداری، وفای به عهد و حقوق برادران مؤمن موجب می‌شود که اعتماد اجتماعی در جامعه اسلامی وجود داشته باشد و افراد جامعه به یکدیگر اعتماد کنند و یا اعتماد خود را نسبت به یکدیگر از دست ندهند. مؤلفه‌های اقتصادی مانند قرض‌الحسنه، انفاق و زکات و وقف، عناصری است که در اسلام تعبیه شده است تا اطمینان کافی را در اعضا به وجود آورد که در صورت نیاز مادی و اقتصادی، همواره نهادهایی برای حمایت از آنها وجود دارد. مؤلفه‌های ارتباطی موجب ارتباط میان افراد می‌شود و ارتباط میان افراد را گسترش می‌دهد. این مؤلفه‌ها به دو گروه مؤلفه‌های ایجاد ارتباط متقابل در جامعه اسلامی شامل عوامل دوستی‌زا، تفکر یکپارچگی امت اسلامی، اصل توبه اجتماعی و مؤلفه‌های ایجاد هنجار شامل عدالت، ایثار، تزاید خوبی و خیرخواهی عمومی تقسیم‌بندی می‌شود (کوهکن، ۱۳۸۸: ۱۳۹ - ۱۲۹).

در پژوهشی دیگر، ارتباط میان دین به مثابه متغیر مستقل و سرمایه اجتماعی به عنوان متغیر وابسته مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. در این تحقیق، پس از بحث و بررسی مفهوم سرمایه اجتماعی به عنوان مفهوم ترکیبی از دید جامعه‌شناسان کلاسیک و صاحب‌نظران به عناصر کیفی سرمایه اجتماعی مانند اعتماد و آگاهی اجتماعی و عناصر کمی آن مانند میزان مشارکت و ارتباطات اشاره شده و در پایان با روشن شدن عناصر سرمایه اجتماعی، مهمترین آموزه‌های دین مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است که در ایجاد دو سنخ عناصر سرمایه اجتماعی نقش آفرینی می‌کنند (فصیحی، ۱۳۸۶: ۱۰۰ - ۷۹).

جدول ۲: عوامل موجد سرمایه اجتماعی در دین

عوامل موجد		عناصر سرمایه اجتماعی
شناختی	آموزه تشویق به کسب دانش	
کیفی	اعتماد	اصل وفای به عهد، اخلاص و صداقت، نهی غرر و اضرار به غیر، اصل عدم تجاوز، اصل مساوات و ممنوع بودن استنمار، تأکید بر رعایت تقوا و نظم، لحاظ مصلحت و خیر در مبادلات و تحصیل سود
عناصر	مشارکت اجتماعی	اصل تعاون و همکاری، مشورت، مسئولیت‌پذیری، اصلاح‌جویی و مبارزه دائم با ناهنجاری و فساد
کمی	ارتباطات اجتماعی	همجواری، صلح رحم، ابراز عواطف مثبت هنگام برخورد، صفات برجسته فردی و مبارزه با آفات دوستی

الویری، نقدهای قابل تأملی را در رویارویی با تحلیل سرمایه اجتماعی مورد تأیید اندیشمندان غربی بیان می‌کند. ذیلاً به چند نقد وی بر مبانی و رویکردهای سرمایه اجتماعی مد نظر غرب و تأکید بر سرمایه اجتماعی دینی اشاره می‌شود (الویری، ۱۳۸۲: ۷ - ۲):

۱ - سرمایه اجتماعی اگر چه وجهی نویافته و انکارناپذیر از جامعه است، الزاماً در همه جوامع شکل و صورت واحدی ندارد؛ به بیان دیگر سرمایه اجتماعی حتی اگر مفهومی واحد باشد، قطعاً مصداق واحدی در همه جوامع ندارد و اقتضای سرمایه بودن آن این است که در هر جامعه‌ای متناسب با مقتضیات آن جامعه شکل بگیرد. باورها، دین، هویت ملی، پیشینه تاریخی، دردها و شادیهای مشترک و سود و زیانهای عمومی هر جامعه در چند و چون تولید سرمایه اجتماعی آن

نقش دارد و لذا نمی‌توان میزان سرمایه اجتماعی را در جوامع مختلف با شاخصهایی یکسان سنجید. ۲ - سرمایه اجتماعی در نگاه متعارف، بیشتر در فضای قانون قابل درک است؛ زیرا سخت در پیوند با مقوله‌ها و مؤلفه‌هایی مانند آگاهی، مشارکت، وجود نهادهای مدنی و... قرار دارد؛ ولی فضای سرمایه اجتماعی در جامعه دینی، فضایی اخلاقی است و بستر شکل‌گیری آن سنجیه و خوی نهادینه شده‌ای در انسانهاست که روابط اجتماعی او را با دیگران و با جامعه بر مدار دین تنظیم می‌کند.

۳ - در نگاه نظریه‌پردازان معاصر، سرمایه اجتماعی به فرد یا جامعه متعلق نیست، بلکه در فضای جامعه است و هر کسی می‌تواند از آن استفاده کند؛ لذا سرمایه اجتماعی، بیرونی است و ریشه‌های درون‌فردی آن مورد نظر قرار نگرفته است و حال اینکه ظاهراً در نگاه دینی سرمایه اجتماعی به دلیل هم‌پیوندی با اخلاق، مسئله‌ای درونی در انسانهاست که در رفتارهای اجتماعی امتداد می‌یابد.

۴ - اصلی‌ترین کارکرد سرمایه اجتماعی در نگاه متعارف، سهم و نقش آن در توسعه اقتصادی است و حال اینکه در نگاه دینی، کارآمدی سرمایه اجتماعی تنها برای توسعه اقتصادی و یا افزایش تولید ملی نیست و از این سرمایه می‌توان برای دستیابی به همه وجوه توسعه بهره گرفت و پهنه بهره‌گیری از سرمایه اجتماعی در هر جامعه دینی پهنه‌ای فراختر است.

۵ - آسیب‌پذیری و زوال‌پذیری سرمایه اجتماعی در نگاه متعارف صاحب‌نظران به دلیل تأثیرپذیری آن از عوامل متعدد بیرونی زیاد است؛ ولی در نگاهی دینی سرمایه اجتماعی به دلیل درونی‌بودن ایمن‌تر و در نتیجه ماندگارتر است.

سرمایه اجتماعی در انقلاب اسلامی و دفاع مقدس

در این بخش به برخی از مهمترین آثار منتشر شده در موضوع سرمایه اجتماعی در دوران انقلاب اسلامی و دفاع مقدس اشاره شده است.

- بررسی نقش و تحولات سرمایه اجتماعی جامعه ایران در دوران دفاع مقدس (کریمی، ۱۳۸۹):

(۹۲ - ۶۹)

این مقاله تلاش می‌کند درهم تنیدگی روابط اجتماعی را در چارچوب نظریه سرمایه اجتماعی در دهه ۶۰ تحلیل کند. نگارنده معتقد است که حمله ارتش عراق به ایران در سال ۱۳۵۹، واکنش جمعی مردم ایران را در پی داشت و در قالب این واکنش جمعی با افزایش کارکرد روحیه جمع‌گرایی و نفی روحیه فردگرایی، شکافهای قومی و مذهبی در ایران دهه ۶۰ کمرنگ شد و عزم

ملی برای مقاومت شکل گرفت.

- بررسی نقش سرمایه اجتماعی در پیروزی عملیات‌های جنگ تحمیلی (شهرام‌نیا و خدای،

۱۳۸۸)

در این مقاله ضمن تعریف و برشمردن مزایای سرمایه اجتماعی در شبکه‌های اجتماعی به بررسی نقش و تأثیر مثبت سرمایه اجتماعی در نیروهای ارتش و سپاه پاسداران در طول هشت سال دفاع مقدس پرداخته شد، و نهایتاً راهکارهایی برای ایجاد و تقویت آن در نیروهای مسلح ارائه شده است.

- بررسی نقش سرمایه اجتماعی در موفقیت جریان اسلام‌گرا (۵۷- ۱۳۲۰) (دارا، ۱۳۸۹: ۱۰۶ -

۷۵)

این مقاله به بررسی علل موفقیت جریان اسلام‌گرا نسبت به دو جریان چپ و ملی‌گرا در دوره پهلوی دوم می‌پردازد و معتقد است که جریان اسلام‌گرا با در اختیار داشتن شبکه‌های قوی روابط همچون مساجد، هیئت‌های مذهبی و مدارس به عنوان سرمایه اجتماعی و هم‌چنین با بهره‌گیری از باورها و ارزشها، قادر به جلب اعتماد سیاسی مردم شد و توانست با به راه انداختن مخالفت‌های مردمی، عملاً رهبری انقلاب را برعهده بگیرد و نظام سیاسی مورد نظر خویش یعنی جمهوری اسلامی را حاکم کند.

- انقلاب اسلامی و ارتقای سرمایه اجتماعی در مردم‌سالاری دینی (رهبر و حیدری، ۱۳۹۳: ۱۵۰ -

۱۱۹ -

این پژوهش در پی مطالعه و بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای ابعاد، مؤلفه‌ها و منابع سرمایه اجتماعی و تکامل آن است. به اعتقاد نگارنده این مقاله، انقلاب اسلامی در عین حال که برخی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی قبل از انقلاب را کمرنگ کرد به بازتولید نوعی سرمایه اجتماعی جدید انجامید که بر ارکان معرفتی و اجتماعی مردم‌سالاری دینی مبتنی است.

- تأثیر رهبری امام خمینی(ره) بر سرمایه اجتماعی در جریان انقلاب اسلامی ایران (اطهری،

۱۳۹۱: ۱۸۹ - ۱۶۵)

در این نوشتار پس از تبیین مفهوم سرمایه اجتماعی و ابعاد آن با نگاهی استنباطی و مبتنی بر سیره نظری و عملی امام خمینی(ره)، نشان داده شده که حضرت امام(ره) با بهره‌گیری بهینه از عناصر و نهادهای مذهبی، سه مؤلفه اعتماد، انسجام و مشارکت را تقویت کرد و در نتیجه توانسته

است سرمایه اجتماعی جامعه ایران را به طرز مطلوب و در راستای شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی تقویت و مدیریت کند.

- رهبری و بسیج اجتماعی در جنگ، نمونه دفاع مقدس (حسینی، ۱۳۸۳: ۲۲ - ۷)

این مقاله به دنبال پاسخ به این سؤال است که چه عاملی قدرت بسیج‌کنندگی امام خمینی (ره) را شکل می‌داد و در نهایت نتیجه می‌گیرد انطباق ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری امام خمینی (ره) با ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری رهبری در فرهنگ شیعه، قدرت بسیج‌کنندگی ایشان را شکل می‌داد.

روش پژوهش

روش این پژوهش، نظریه‌پردازی داده بنیاد است. این نظریه، روشی پژوهشی برای علوم اجتماعی است که توسط بارنی گلیسر^۱ و آنسلم استراوس^۲ تدوین شده است. «استراوس و کاربین» این روش را این‌گونه تعریف می‌کنند: «نظریه‌پردازی داده بنیاد نوعی راهبرد کیفی است که برای تدوین نظریه در مورد هر پدیده به صورت استقرایی، مجموعه‌ای سامانمند از روشها را به کار می‌برد» (دانایی فرد، الوانی و آذر، ۱۳۸۳: ۱۳۰). این راهبرد با استفاده از رویکرد استقرایی سعی در مفهوم‌سازی، گردآوری و تحلیل داده‌ها به صورت توأم به گونه‌ای دارد که الگو به صورت مستقیم از داده‌ها ظاهر شود.

این روش از پنج مرحله تحلیلی (ولی نه الزاماً متوالی) تشکیل شده است: ۱- طرح پژوهش ۲- جمع‌آوری داده‌ها ۳- تنظیم داده‌ها ۴- تحلیل داده‌ها ۵- مقایسه با متون. سه عنصر مفاهیم، مقوله و قضیه ارکان اصلی این راهبرد است. در پی جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها مفاهیم شکل می‌گیرد و از کنار هم قرار گرفتن چند مفهوم، مقوله شکل می‌گیرد و در نهایت با بیان روابط تعمیم‌یافته بین یک مقوله و مفاهیم آن و بین مقوله‌های معین و سپس طبقه‌بندی روابط این عناصر در بستر و فرایند آن پدیده، الگوی مفهومی تبیین‌کننده پدیده آشکار می‌شود (دانایی فرد، ۱۳۸۴: ۴۷).

تحلیل داده‌ها در این روش در قالب سه نوع شناسه‌گذاری باز، محوری و گزینشی صورت

1 - Barney Glaser

2 - Anselm Strauss

می‌پذیرد. فرایند شناسه‌گذاری با شناسه‌گذاری باز و خط به خط داده‌ها به منظور شناسایی شناسه‌های اصلی از میان داده‌ها آغاز می‌شود. شناسه‌گذاری محوری فرایند ربطدهی مقوله‌ها به زیر مقوله‌ها و پیوند دادن مقوله‌ها در سطح ویژگیها و ابعاد است. این شناسه‌گذاری به این دلیل محوری نامیده شده است که شناسه‌گذاری حول محور یک مقوله تحقق می‌یابد. استراوس و کوربین شناسه‌گذاری گزینشی را به همراه شناسه‌گذاری باز و محوری این‌گونه تشریح می‌کنند: در شناسه‌گذاری باز، تحلیلگر به پدید آوردن مقوله‌ها و ویژگیهای آنها می‌پردازد و سپس می‌کوشد تا مشخص کند که چگونه مقوله‌ها در طول بعدهای تعیین شده تغییر می‌کند. در شناسه‌گذاری محوری، مقوله‌ها به طور نظام‌مند بهبود می‌یابد و با زیر مقوله‌ها پیوند داده می‌شود؛ با این حال، اینها هنوز مقوله‌های اصلی نیست. در شناسه‌گذاری گزینشی مقوله‌های اصلی برای تشکیل آرایش نظری بزرگتری یکپارچه می‌شود به طوری که نتایج تحقیق، شکل نظریه پیدا می‌کند. شناسه‌گذاری انتخابی، فرایند یکپارچه‌سازی و بهبود مقوله‌ها است.

در این پژوهش با ۱۶ نفر از فرماندهان و رزمندگان دوران دفاع مقدس مصاحبه شده که پس از مصاحبه چهارم، مقوله جدیدی به پژوهش اضافه نشده است. نام مصاحبه‌شوندگان به این شرح است:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۳: مشخصات مصاحبه شوندهگان

ردیف	نام	سمت
۱	امیر آراسته	از فرماندهان ارتش جمهوری اسلامی ایران در دوران دفاع مقدس و جانشین وقت گروه مشاوران نظامی مقام معظم رهبری
۲	سردار اسدی	از فرماندهان دوران دفاع مقدس و معاون وقت عملیات ستاد کل نیروهای مسلح
۳	سردار صالح نژاد	جانشین معاونت نیروی انسانی لشکر ۲۷ محمد رسول الله در دوران دفاع مقدس
۴	سردار مصطفوی	معاون نیروی انسانی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی در دوران دفاع مقدس
۵	سردار حیات مقدم	مسئول بسیج استان خوزستان و مسئول بسیج مناطق بزرگ در دوران دفاع مقدس
۶	سردار کوچکی	مدیر عامل وقت صنایع هوایی قدس وابسته به وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح
۷	سردار رجبی	مسئول آموزش بسیج در دوران دفاع مقدس
۸	دکتر محمدرضا صادق	مسئول تبلیغات قرارگاه خاتم در دوران دفاع مقدس
۹	سرهنک اصغر زاهدی	مسئول گردان امام هادی(ع) در دوران دفاع مقدس
۱۰	حجت‌الاسلام دکتر سعید مهدوی کنی	از رزمندگان دوران دفاع مقدس
۱۱	دکتر محبی	از رزمندگان دوران دفاع مقدس
۱۲	آقای هاشمی گلپایگانی	از رزمندگان دوران دفاع مقدس
۱۳	دکتر عبدالله زاده	از رزمندگان دوران دفاع مقدس
۱۴	دکتر شعبانی	از رزمندگان دوران دفاع مقدس
۱۵	آقای قسوری	از رزمندگان دوران دفاع مقدس
۱۶	آقای غلام مصدق	از رزمندگان دوران دفاع مقدس

البته علاوه بر مصاحبه با فرماندهان و رزمندگان به منظور آشنایی هر چه بیشتر با موضوع سرمایه اجتماعی و کسب اطلاعات از دوران دفاع مقدس از روش مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی هم استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

در این قسمت براساس توضیحات ارائه شده در قسمت قبل درباره روش نظریه پردازی داده بنیاد

به گردآوری و تجزیه و تحلیل داده‌های گردآوری شده در مصاحبه با فرماندهان و رزمندگان دوران دفاع مقدس می‌پردازیم.

۱ - شناسه‌گذاری باز

در گام اول و بر اساس شناسه‌گذاری باز، نکات کلیدی مصاحبه اول با دقت مورد بررسی قرار گرفت تا شناسه‌های باز استخراج شود.

جدول ۴: نکات کلیدی و شناسه‌گذاری باز، داده‌های مطالعه مصاحبه اول

نشانه‌گر	نکات کلیدی	کدهای باز
PA1	یکی از عوامل اصلی وحدت ملی بود. ما نظامی‌ها و وحدت ملی را عامل معنوی قدرت ملی می‌نامیم.	وحدت ملی
PA2	یک عامل دیگر اصول و آرمانهای اعتقادی بود.	اصول و آرمان‌های اعتقادی
PA3	مقبولیت و مشروعیت هر حکومت، وجهه جهانی هر حکومت جزء عناصر قدرت ملی است که می‌تواند جزء سرمایه‌های اجتماعی باشد.	مقبولیت و مشروعیت حکومت
PA4	محور اصلی تجمع و اعزام نیرو به جبهه حضرت امام بود.	حضرت امام
PA5	امام محتوای عینی اسلام است. اگر محتوای عینی اسلام را از امام بگیریم، چیزی از امام باقی نمی‌ماند. چرا ما و شما پشت سر امام سینه می‌زدیم؟ چون می‌گفتیم ما داریم چهره کوچکی از امیرالمؤمنین را در امام می‌بینیم.	پیروی از اسلام
PA6	می‌گفتیم ما داریم امر امام زمانمان را اجرا می‌کنیم.	باور به اجرای امر امام زمان (عج)
PA7	ما حقیقتاً امام را نائب امام زمان می‌دانستیم و به صورت عینی این حقیقت را می‌دیدیم و چون امام زمان را می‌دیدیم، امر امام را اجرا می‌کردیم.	باور به نظام ولایت فقیه
PA8	می‌توانیم بگوییم که مردم ما در دوران جنگ خواستند که از امام زمانشان، امام موجود موعودشان اطاعت کنند.	پیروی از امام زمان (عج)
PA9	اعتقاد ما به نائب امام زمان، نشان از اعتقاد عمیق ما به امام زمان است و خلاصه راه اطاعت را در اطاعت از نائب امام زمان می‌دانستیم.	اعتقاد به ولایت فقیه
PA10	ما اگر رهبری حضرت امام را حذف کنیم، اصلاً انقلاب تحقق پیدا نمی‌کرد. در جنگ هم اگر رهبری حضرت امام نبود، نتیجه جنگ این گونه (به نفع ما) رقم نمی‌خورد.	هدایت و مدیریت حضرت امام (ره)
PA11	معتقدم هر شهادتی یک جمعی را راهی جبهه می‌کرد.	شهادت رزمندگان

ادامه جدول ۴: نکات کلیدی و شناسه‌گذاری باز، داده‌های مطالعه مصاحبه اول

نشانیگر	نکات کلیدی	کدهای باز
PA12	اختلافات سیاسی درون مملکت به دلسردی مردم منجر می‌شد. مردم با سیاست عجیب بودند و این اختلافات را می‌دیدند.	اختلافات و دعوای سیاسی
PA13	بسیجی که برای بار اول وارد جبهه می‌شد، صرفاً به عشق شهادت و اجرای امر امام آمده بود.	ولایت‌مداری و شهادت طلبی
PA14	تبلیغات تلفات شیمیایی توسط دشمنان و دوستان نادان داخلی باعث شده بود که وحشت از بمباران شیمیایی بیشتر از تلفات عینی آن باشد.	تبلیغات دشمنان و دوستان نادان در بزرگ جلوه دادن تلفات
PA15	ما هم در سامانه تبلیغاتی و وعظ و منبر خود بحثی را متناسب با شهادت در جنگ شیمیایی باز نکرده بودیم و نیرو از لحاظ عقیدتی برای این جنگ آماده نبود تا جان خود را فدا کند.	به روز نبودن نظام تبلیغاتی خودی
PA16	مردم می‌دیدند در جبهه، بسیجی و سرباز در کنار هم هستند؛ دستشان در بازوی یکدیگر است؛ فرماندهانشان هم در کنار هم حکم می‌دهند.	وحدت
PA17	رزمندگان دیدند که تصمیم‌گیرهای ارتش جدا شد؛ تصمیم‌گیرهای سپاه جدا شد. رزمندگان گفتند این جدایی شاید تفکر هم هست. این سؤال به وجود آمده بود؛ گرچه کسی آن را نمی‌پرسید.	جدایی و اختلاف نظر میان فرماندهان نظامی
PA18	دشمن وارد خاک ما شده بود. اگر کسی به ناحق وارد خانه شما شود، شما از خانه خود دفاع نمی‌کنی؟ سپاهی خرمشهری دفاع می‌کرد. بسیجی خرمشهری دفاع می‌کرد. تکاور دریایی هم دفاع می‌کرد. دانشجوی دانشگاه افسری هم از اینجا برای دفاع از سرزمین به خرمشهر رفت.	حفاظت از سرزمین
PA19	نیرو می‌فهمید که کشور واقعا چه قدر سرمایه‌گذاری مادی برای جنگ می‌کند و چه قدر سرمایه‌گذاری مادی برای اداره شهرها می‌کند. رزمندگان اینها را می‌فهمید؛ لذا تمایلش برای حضور کاهش پیدا می‌کرد.	اختصاص دادن قسمت کمی از امکانات کشور برای جنگ
PA20	من به بسیجی که در فتح المبین بود گفتم بگو خواسته‌ات چیست. گفت: "هر چه امام بخواهد. امام گفته و من آمدم"	پیروی از حضرت امام
PA21	برای هر نظامی در کسوت نظامیگری غیر از شهادت، پیروزی امید می‌آورد. پیروزی نیرو را برای حضور در صحنه جلب می‌کند.	امید به موفقیت و پیروزی
PA22	با وقوع جنگ شیمیایی، کم‌کم فرضیه اصیل شهادت به فرضیه کشته شدن بی‌ثمر تبدیل شد و این در درون انسانها نفوذ کرد. نیرو می‌دید بدون اینکه گلوله هم شلیک بکند، کشته می‌شود.	جنگ شیمیایی و ایجاد شک در شهادت اثرگذار

ادامه جدول ۴: نکات کلیدی و شناسه‌گذاری باز، داده‌های مطالعه مصاحبه اول

نشانیگر	نکات کلیدی	کدهای باز
PA23	تنبیه متجاوز، رفع حاکمیت فتنه، انهدام نیروی نظامی متجاوز، اینها برای رزمندگان فرهنگ نشد. دستور شد ولی فرهنگ نشده بود و لذا می‌شد در آن خدشه ایجاد کرد؛ می‌شد در آن شبهه ایجاد کرد.	فرهنگ نشدن دستورهای حضرت امام(ره)
PA24	زمانی که اسرائیل به جنوب لبنان حمله کرد، صدام گفت من آتش بس یکطرفه اعلام می‌کنم. یک تیپ از سپاه و یک گردان از ارتش هم برای جنگ با رژیم اشغالگر قدس رفت. امام فریاد کشید و فرمود: "راه قدس از کربلا می‌گذرد." امام اینجا ما را نجات داد و گفت این فریبی بیش نیست.	تدبیر و بصیرت امام
PA25	مردم وقتی می‌دیدند که نیروی حاضر در جبهه توان رزمی خود را روی زمین گذاشته است، دلیلی برای آمدن به جبهه برای خود نمی‌دید.	حالت تدافعی و سکون در جبهه
PA26	بعد از حضور چندباره یک رزمنده در جبهه، روحیه تحلیل نظامی بر روحیه عاشقانه او سایه می‌افکند و او هم با نگاه تحلیل نظامی به وقایع می‌نگریست و به دنبال دلیل منطقی می‌گشت که چرا شکست خوردیم.	جایگزین شدن محاسبه عقلانی به جای عشق
PA27	رزمنده‌ها برای حضور در جبهه نیاز داشتند بدانند که جانشان همان‌گونه از دست می‌رود که امام حسین (ع) جانش را داده است.	پیروی از امام حسین(ع)
PA28	رزمنده‌ها برای حضور در جبهه نیاز داشتند بدانند که همه توان ملی - یعنی اقتصاد، صنعت و... - برای جنگ هزینه می‌شود. اگر این‌گونه نبود رزمنده برای حضور دچار تردید می‌شد.	عدم به کارگیری تمام توان ملی
PA29	دلیل حضور مردم خصوصاً افرادی که در رژیم شاهنشاهی هم حضور داشته‌اند، چند عامل مهم است که من در تحقیق خود به آن دست یافتم. عامل اول شیر پاک مادر بود.	تربیت خانوادگی و لقمه حلال
PA30	عامل دوم برای حضور این نیروها لقمه حلال پدر بود.	وجود لقمه حلال در خانواده
PA31	تربیت خانوادگی عامل سوم برای این حضور بود.	تربیت خانوادگی
PA32	عامل آخری هم بحث مجاهده با نفس بود.	جهاد با نفس

با بررسی و تحلیل مصاحبه اول ۳۲ شناسه باز دریافت شد که به ۲۲ مفهوم اصلی تبدیل شده

است.

جدول ۵: شکل‌گیری مفاهیم از شناسه‌های مصاحبه مورد اول

ردیف	مفاهیم	نشانه‌گر شناسه‌ها
۱	ولایت‌پذیری	PA7-PA9
۲	ولایت‌حضرت‌امام	PA4
۳	تدبیر و بصیرت حضرت امام (ره)	PA24
۴	هدایت‌گری حضرت امام (ره)	PA10
۵	عاشورا	PA27
۶	مهدویت	PA6-PA8
۷	روحیه حماسی	PA25
۸	دفاع از کشور	PA19
۹	خانواده	PA29-PA30-PA31
۱۰	دینمداری	PA2-PA5-PA13-PA20
۱۱	شهادت	PA11
۱۲	اختلافات سیاسی	PA12
۱۳	فتح و پیروزی	PA21
۱۴	وحدت	PA1-PA16
۱۵	عقلانیت اقتصادی	PA40-PA26
۱۶	گسترش جنگ	PA22
۱۷	امید	PA27
۱۸	مقبولیت و مشروعیت حکومت	PA3
۱۹	فرهنگ جهاد	PA32
۲۰	ترس	PA14
۲۱	تبلیغات	PA15
۲۲	تدبیر مسئولان	PA19-PA23-PA28

با ادامه روند تحلیل مصاحبه‌ها همانند مصاحبه اول با هر مصاحبه مفهیمی به مفاهیم قبلی اضافه شده است. در ادامه، مفاهیم اضافه‌شده در هر یک از مصاحبه‌ها به تفکیک بیان شده است.

جدول ۶: مفاهیم جدید در مصاحبه‌های دوم تا شانزدهم

مصاحبه	تعداد مفاهیم اضافه شده	عناوین مفاهیم اضافه شده
دوم	۱۲	ایمان به خدا/ الهی بودن حضرت امام(ره)/ تکلیف‌گرایی/ بصیرت/ دفاع از انقلاب/ از خودگذشتگی/ عافیت‌طلبی/ فضای روحانی و معنوی/ یاری خداوند/ صداقت مسئولان/ نفاق/ از بین رفتن توازن قوا
سوم	۵	آماده‌سازی/ هدایتگری روحانیت/ اقتضائات دوره ای جامعه/ تدبیر و توانمندی فرماندهان/ دخالت بیگانگان
چهارم	۴	اعتماد/ عدالت/ رشد معنوی/ رفتار مسئولان
پنجم	۲	میدان عملیات/ تجهیزات و امکانات
ششم	۲	پایگاه بسیج/ مسجد
هفتم	۱	اقتصاد جنگ
هشتم	۱	صمیمیت و ارتباطات نزدیک
نهم	۱	شبکه‌های اجتماعی مذهبی
دهم	۱	ابهام
یازدهم	۱	مردمی بودن حضرت امام(ره)
دوازدهم	۱	آگاهی مردم
سیزدهم	۱	فضای روانی
چهاردهم	۱	نماز جمعه
پانزدهم	۰	-
شانزدهم	۰	-

۲- شناسه‌گذاری محوری

در مرحله شناسه‌گذاری محوری، مفاهیم هر مصاحبه در قالب دسته‌بندی‌های کلی‌تر و انتزاعی‌تر به نام مقوله دسته‌بندی شده که مقوله‌های مصاحبه‌ها به همراه مفاهیم زیرمجموعه هر مقوله در ذیل آورده شده است.

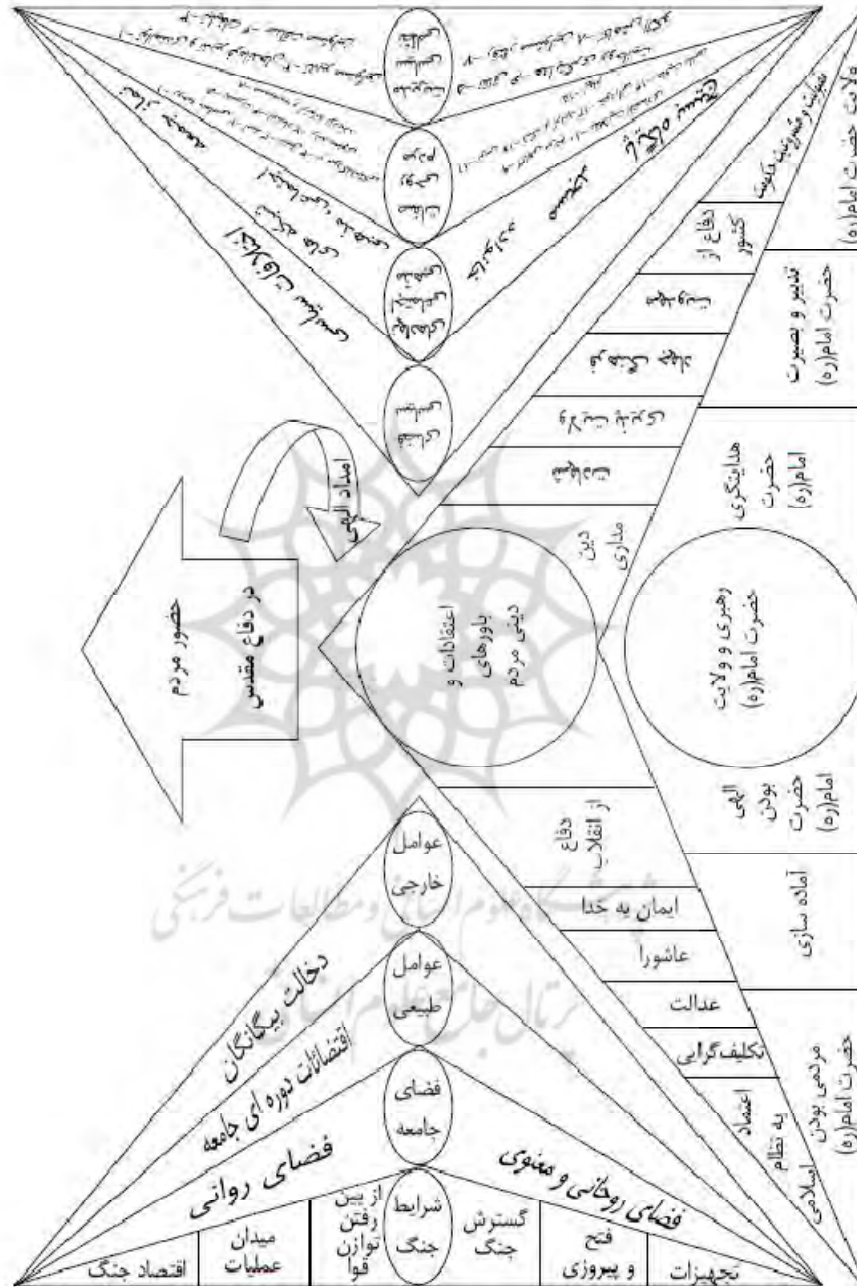
جدول ۷: مفاهیم و مقولات استخراج شده

ردیف	مقولات	مفاهیم
۱	رهبری و ولایت حضرت امام(ره)	ولایت حضرت امام، تدبیر و بصیرت حضرت امام(ره)، هدایتگری حضرت امام(ره)، الهی بودن حضرت امام(ره)، آماده‌سازی، مردمی بودن حضرت امام(ره)
۲	اعتقادات و باورهای دینی	ولایت‌پذیری، عاشورا، مهدویت، ایمان به خدا، دینمداری، شهادت، فرهنگ جهاد، دفاع از کشور، مقبولیت و مشروعیت حکومت، دفاع از انقلاب، تکلیف‌گرایی، عدالت، اعتماد به نظام اسلامی
۳	صفات روحی مردم	روحیه حماسی، امید، عشق، عقلانیت اقتصادی، ترس، از خودگذشتگی، بصیرت، عافیت‌طلبی، اعتماد، رشد معنوی، صمیمیت و ارتباطات نزدیک، ابهام، آگاهی مردم
۴	نهادهای اجتماعی مذهبی	خانواده، پایگاه بسیج، مسجد، شبکه‌های اجتماعی مذهبی، نماز جمعه
۵	فضای سیاسی	وحدت، اختلافات سیاسی
۶	مدیریت سیاسی - نظامی	توانمندی و تدبیر فرماندهان، تدبیر مسئولان، تبلیغات، صداقت مسئولان، نفاق، هدایتگری روحانیت، رفتار مسئولان
۷	وضعیت جنگ	گسترش جنگ، فتح و پیروزی، از بین رفتن توازن قوا، تجهیزات، میدان عملیات، اقتصاد جنگ
۸	عوامل خارجی	دخالت بیگانگان
۹	فضای جامعه	فضای روحانی و معنوی، فضای روانی
۱۰	امداد الهی	یاری خداوند
۱۱	عوامل طبیعی	اقتضائات دوره‌ای جامعه

۳ - شناسه‌گذاری گزینشی

با بررسی مفاهیم و مقولات استخراج شده، عوامل هدایت‌کننده سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس در دو دسته عوامل اساسی و مداخله‌گر طبقه‌بندی شده است. عوامل اساسی، مجموعه عواملی است که دلایل اصلی و زیربنایی حضور مردم را در جبهه‌های نبرد حق علیه باطل تشکیل می‌دهد و عوامل مداخله‌گر، مجموعه عواملی است که می‌تواند با تأثیر بر عوامل اساسی، میزان حضور مردم را کاهش یا افزایش دهد. در واقع عوامل مداخله‌گر هم وجه ایجابی دارد و هم وجه سلبی؛ در صورتی که سبب افزایش حضور مردم در جبهه شود، دارای وجه ایجابی خواهد بود و در صورتی که سبب کاهش حضور مردم در جبهه شود، وجه سلبی خود را نشان خواهد داد.

مجموعه این عوامل در شکل ذیل نشان داده شده است:

- عوامل اساسی

همان طور که بیان شد، عوامل اساسی، مجموعه عواملی است که دلایل اصلی و زیربنایی حضور مردم در جبهه‌های نبرد حق علیه باطل را تشکیل می‌دهد

- رهبری و ولایت حضرت امام(ره)

مهمترین و اصلی‌ترین عامل در جهت‌دهی حضور مردم به سمت دفاع مقدس، رهبری و ولایت حضرت امام(ره) بر مردم بوده است. بدون شک رهبری داهیانه و الهی ایشان سبب شد که نیروی عظیم مردمی رهسپار میدانهای نبرد شوند و با نثار جان خود، ایران اسلامی را از گزند دشمنان اسلام محفوظ بدارند. الهی بودن رهبری حضرت امام(ره)، تدبیر و بصیرت، هدایتگری، ولایت بر مردم، مردمی بودن و تلاش در جهت آماده‌سازی فضای جامعه از مهمترین عوامل در ولایت و رهبری حضرت امام(ره) بود.

- اعتقادات و باورهای دینی مردم

دومین عامل مؤثر و اساسی در جهت‌دهی حضور مردم، اعتقادات دینی مردم بوده است. مردم تا زمانی که به مبانی مستحکم دینی معتقد نباشند، نمی‌توانند برای مدت طولانی چنین جنگی را تحمل کنند و به ندای رهبر خود برای حضور در جبهه لبیک بگویند. به یقین باید گفت که رهبری و ولایت حضرت امام به تنهایی نمی‌تواند سبب حضور مردم در جبهه شود. ولایت و رهبری حضرت امام تا زمانی که اعتقاد مردم به ولایت‌پذیری بر اساس مذهب اصیل و مترقی شیعه نباشد، هیچ اثری در جامعه نخواهد داشت. ایمان به خدا، ولایت‌پذیری مردم ایران، اعتقاد به عاشورا و مهدویت جزء اساسی‌ترین مبانی اعتقادی مردم است که هدایتگر حضور مردم بوده است. اعتقادات و باورهای دینی همچون اعتقاد به دفاع از کشور و انقلاب، تکلیف‌گرایی، شهادت‌طلبی، فرهنگ جهاد، دینمداری، مقبولیت و مشروعیت حکومت، عدالت و اعتماد به نظام اسلامی از مهمترین اعتقادات و باورهای دینی مردم است که در طول هشت سال دفاع مقدس توانست مردم را به صحنه بیاورد.

- عوامل مداخله‌گر

عوامل مداخله‌گر، مجموعه عواملی است که بر میزان تأثیر عوامل اساسی در حضور مردم تأثیر می‌گذارد و میزان حضور را افزایش یا کاهش می‌دهد. از آنجا که تعداد این عوامل بسیار زیاد است در این الگو سعی شده است که عوامل مداخله‌گر در دو دسته تقسیم بندی شود.

مجموعه عواملی که در سمت راست الگوی مفهومی ذکر شده، عواملی است که میزان مداخله عاملیت انسانی در آنها زیاد است و رهبران می‌توانند این عوامل را آن‌گونه که می‌خواهند هدایت، مدیریت و کنترل کنند؛ اما عواملی که در سمت چپ الگو آمده، به گونه‌ای است که توان رهبران و مدیران در کنترل این عوامل بسیار کم است. در مجموعه عوامل سمت چپ، فقط اعضای جامعه نقش ندارند بلکه رقبا و سایر بازیگران نیز حضوری بسیار پررنگ دارند و به همین دلیل توان رهبران و مدیران در کنترل این دسته از عوامل بسیار کمتر از عوامل قبلی است.

- مدیریت سیاسی - نظامی

مدیریت سیاسی - نظامی کشور مسئول برنامه‌ریزی و ساماندهی کشور - اعم از امور اجرایی و نظامی - است. توانمندی و تدبیر فرماندهان، تدبیر مسئولان، صداقت مسئولان، رفتار مسئولان، هدایتگری روحانیت، تبلیغات، نفاق و کاهش الگو مجموعه عواملی است که بر نوع نگاه و درک مردم از مسئولان تأثیرگذار است. اگر مردم مشاهده می‌کردند که مسئولان با درک صحیح بیانات و اوامر حضرت امام (ره) بدرستی در جهت اداره جنگ تصمیم‌گیری می‌کنند، اعتمادشان به نظام اسلامی بیشتر می‌شد و همت بیشتری در راستای حضور در جبهه صرف می‌کردند. شیوه برنامه‌ریزی، اجرا و تبلیغات اداره جنگ و برگزاری عملیات تا حد زیادی نگرش رزمندگان را نسبت به توانمندی یا عدم توانمندی مدیران و فرماندهان تحت تأثیر قرار می‌داد. با گذشت زمان و کسب تجربه توسط رزمندگان، باید برنامه‌ریزیها و شیوه‌های اجرا نیز ارتقا می‌یافت تا رزمندگان با اعتقاد محکمتری نسبت به توانمندی فرماندهان و مدیران وارد عرصه شوند.

- صفات روحی مردم

وجود صفات انسانی و الهی در رزمندگان و عشق به این ویژگیهای پاک سبب می‌شد که رزمندگان برای حضور در این عرصه لحظه‌شماری نکنند. وجود روحیه حماسی، امید، عشق، از خودگذشتگی، بصیرت، اعتماد، رشد معنوی، صمیمیت و ارتباطات نزدیک و آگاهی از برجسته‌ترین صفاتی است که اثری مثبت بر حضور مردم داشت. به مرور زمان و با کم‌رنگ شدن این صفات و جایگزین شدن ویژگیها و روحیاتی همچون عقلانیت اقتصادی و محاسبه‌گر به جای عشق، شک و تردید به جای امید و ترس، عافیت‌طلبی و ابهام به جای روحیه حماسی و یقین، حضور مردم در جبهه‌ها کاهش یافت.

- نهادهای اجتماعی مذهبی

از عوامل اصلی تسریع در هدایت مردم به سمت جبهه، وجود شبکه‌ها و نهادهای مردمی بوده است. در رأس این نهادها مسجد و خانواده بیشترین اثر را داشته است. مساجد، سنگر اصلی هدایت مردم و محل اصلی تجمعات مردمی برای اعزام به جبهه، و خانواده هم یکی از عناصر اصلی در تشویق و ترغیب یا جلوگیری از حضور نوجوانان و جوانان در صحنه نبرد بوده است.

- فضای سیاسی

فضای حاکم بر اوضاع سیاسی کشور، نوع نگرش مردم به جنگ را تحت تأثیر قرار می‌دهد. زمانی که وحدت بین مسئولان عالی‌رتبه کشور- در گفتار و کردار- حاکم و نمایان شود، میزان امید و حضور مردم در جبهه افزایش می‌یابد؛ ولی زمانی که مردم، مسئولان را در حال درگیریهایی سیاسی می‌بینند، نسبت به "در رأس امور بودن جنگ" شک و تردید می‌کنند. البته حضور حضرت امام(ره) و بیانات گهربار ایشان همواره مانع نفوذ عمیق این اختلافات در جنگ شده است.

- اوضاع جنگ

اوضاع جنگ، اولین عامل مداخله‌گر از مجموعه عوامل مداخله‌گری است که میزان کنترل مدیران و رهبران در آن کمتر است. موقعیت جنگ تنها به اختیار ما نبود؛ بلکه چگونگی عملکرد دشمن بعثی - بویژه در استفاده از مواد شیمیایی و... نیز در این حوزه بسیار مؤثر بود. گسترش جنگ (از لحاظ زمانی، فیزیکی و نوع جنگ)، به دست آوردن فتح و پیروزی یا شکست در عملیاتها، وجود تجهیزات و امکانات، از بین رفتن توازن قوا، محدوده میدان عملیات و اقتصاد جنگ عواملی بود که بر میزان حضور مردم در جبهه تأثیر گذار بود.

- فضای جامعه

اگر فضای جامعه، فضایی روحانی و معنوی، و گفتمان حاکم بر آن، گفتمانی الهی و قرآنی باشد، فضا برای حضور در جبهه مساعد است و همه از یکدیگر برای حضور در جبهه پیشی می‌گیرند؛ اما اگر در جامعه فضای مادی‌گرایی و منفعت‌گرایی حاکم باشد، هر کس برای رفتن به جبهه، ابتدا عقل مادی و محاسبه‌گر خود را به کار خواهد بست.

- عوامل طبیعی

عوامل طبیعی، عواملی است که به صورت دوره‌ای در هر سال اتفاق می‌افتد. فصل امتحانات دانش‌آموزان و دانشجویان یا فصل برداشت محصول کشاورزان از جمله عواملی بود که زمان

حضور مردم را در جبهه تغییر می‌داد. لازم به ذکر است که اگر در همین فصلها دشمن به کشور حمله می‌کرد، این عوامل نمی‌توانست مانع حضور مردم در جبهه شود.

- عوامل خارجی

عوامل خارجی کمترین تأثیر را در افزایش یا کاهش حضور مردم در عرصه نبرد داشته است. رزمندگان عزیز در ابتدای مبارزه، دشمن خود را استکبار جهانی و هدف خود را رفع فتنه از کل عالم می‌دانستند و به همین دلیل دخالت کشورهای خارجی نتوانست در انگیزه و هدف رزمندگان تأثیر چندانی بگذارد.

- امداد الهی

هنگامی که مردم با اخلاص و نیتی پاک به دلیل رهبری الهی حضرت امام(ره) و باورهای مذهبی در جبهه‌ها حضور پیدا می‌کردند، نصرت و امداد الهی نیز به یاری آنها می‌آمد. این امداد غیبی از یک سو نتیجه حضور مخلصانه مردم در جبهه‌ها بود و از سوی دیگر باعث قوت قلب و نیرودهی به رزمندگان برای ادامه حضور در عرصه جهاد می‌شد. در واقع باید گفت که رهبری حضرت امام(ره) و اعتقادات دینی مردم زمانی می‌تواند در بوته حوادث و اتفاقات و عوامل مداخله‌گر منجر به حضور مردم شود که امداد الهی به یاری این نظام اسلامی بیاید.

نتیجه‌گیری

پاسداری از انقلاب اسلامی بویژه در ساحت فرهنگ و با استفاده از ابزارهای فرهنگی همچون جهادی مقدس در راه خداوند تبارک و تعالی است. تلاش در این مسیر نیازمند بصیرت و شناخت و آگاهی کامل است. همان‌طور که در مقدمه بیان شد، یکی از ابزارهای شناخت، دقت در حوادث گذشته و عبرت‌گرفتن از آنهاست. دوران دفاع مقدس به مثابه برگ زرینی در تاریخ جمهوری اسلامی و همچون درّ گرانبهایی است که ابعاد بسیاری از آن هنوز ناشناخته مانده است. در این پژوهش تلاش شد که با واکاوی این دوران - در حد وسع و بضاعت نه در حدی که شایسته آن دوران است - به شناخت عواملی پردازیم که سبب شد سرمایه اجتماعی مردم به سمت جبهه‌های نبرد حق علیه باطل هدایت شود و در پاسداری از این انقلاب اسلامی جهاد کنند. در سالهای ابتدایی جنگ، بسیاری از قدرتهای بزرگ بر این باور بودند نظام سیاسی جمهوری

اسلامی با تجاوز خارجی از پا در خواهد آمد؛ اما درهم تنیدگی روابط اجتماعی به شکل‌گیری سرمایه اجتماعی منجر شد که یکی از دلایل شکل‌گیری روحیه مقاومت و ایثار در دفاع مقدس بود. بر این اساس، تمام خرده فرهنگها و اقلیتها در صف واحد روبه روی دشمن متحد ایستادگی کردند. مهمترین عامل تقویت و هدایت سرمایه اجتماعی در جامعه ایران اسلامی، تقویت باورهای دینی مردم و رهبری ولی فقیه است. به هر میزان که سطح باورها و اعتقادات مردم به اصول، ارزشها و آرمانهای متعالی نظام جمهوری اسلامی افزایش یابد، میزان سرمایه اجتماعی در کشور افزایش خواهد یافت و در جهت تحکیم پایه‌های نظام خواهد بود. در این مسیر باید توجه کرد که برخی عوامل همچون نوع رفتار و گفتار مسئولان و جایگاه نهادهایی همچون خانواده و مسجد در افزایش یا کاهش این سرمایه و جهتدهی آن تاثیر بسزایی دارد.

منابع فارسی

- اختر محققى، مهدى (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی. بی‌جا: مؤلف.
- افروغ، عماد (۱۳۷۹). فرهنگ شناسی و حقوق فرهنگی. تهران: مؤسسه فرهنگ و دانش.
- اطهری، سید حسن (۱۳۹۱). تأثیر رهبری امام خمینی(ره) بر سرمایه اجتماعی در جریان انقلاب اسلامی ایران. فصلنامه انقلاب اسلامی. ش ۴: ۱۸۹-۱۶۵.
- افسری، علی (۱۳۹۲). اسلام و سرمایه اجتماعی. دوفصلنامه پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآن کریم. س ۳. ش ۱: ۱۱۸-۱۰۱.
- الویری، محسن (۱۳۸۲). سند چشم‌انداز توسعه و سرمایه اجتماعی. اندیشه صادق. ش ۱۱ و ۱۲: ۷-۲.
- جاوید، محمدجواد؛ ایزدی جیران، اصغر (۱۳۸۹). سرمایه اجتماعی و وضعیت آن در ایران. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- حسینی، حسین (۱۳۸۳). رهبری و بسیج اجتماعی در جنگ: نمونه دفاع مقدس. فصلنامه سیاست دفاعی. س ۱۲. ش ۴۷: ۲۲-۷.
- حافظنیا، محمدرضا (۱۳۷۷). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: سمت.
- دارا، جلیل (۱۳۸۹). بررسی نقش سرمایه اجتماعی در موفقیت جریان اسلام‌گرا. فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی. س ۷. ش ۲۱: ۷۵-۰۶.
- دانائی فرد، حسن؛ الوانی، مهدی؛ آذر، عادل (۱۳۸۳). روش‌شناسی پژوهش کمی در مدیریت رویکردی جامع. تهران: صفار.

- دانائی فرد، حسن (۱۳۸۴). تئوری پردازی با استفاده از رویکرد استقرائی استراتژی تئوری مفهوم سازی بنیادین. **ماهنامه علمی - پژوهشی شاهد**. س ۱۲. ش ۱۱: ۷۰-۵۷.
- رحیمی، زهرا (۱۳۸۸). بررسی آثار و تبعات جنگ شهرها در ایران. **نگین ایران**. س ۸. ش ۳۱: ۶۹-۵۳.
- ردادی، محسن (۱۳۸۷). **مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته معارف اسلامی و علوم سیاسی. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- رنانی، محسن؛ عمادزاده، مصطفی؛ مویدفر، رزیتا (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی و رشد اقتصادی ارائه یک الگوی نظری. **مجله علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان**. دوره ۲۱. ش ۲: ۱۵۱-۱۳۳.
- رهبر، عباسعلی؛ حیدری، فاطمه (۱۳۹۳). انقلاب اسلامی و ارتقای سرمایه اجتماعی در مردم‌سالاری دینی. **فصلنامه مطالعات راهبردی**. دوره ۱۷. ش ۶۴: ۱۵۰-۱۱۹.
- زاهدی، محمدجواد؛ ملکی، امیر؛ حیدری، امیراسلان (۱۳۸۷). فقر و سرمایه اجتماعی. **فصلنامه رفاه اجتماعی**. س ۷. ش ۲۸: ۱۰۶-۷۹.
- علینی، محمد (۱۳۹۱). **سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی**. قم: بوستان کتاب.
- شهرام‌نیا، امیرمسعود؛ خدای، فرزانه‌السادات (۱۳۸۸). **بررسی نقش سرمایه اجتماعی در پیروزی عملیات‌های جنگ تحمیلی**. مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی تحولات جدید ایران و جهان. قزوین: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره).
- فاضلی کبریا، حامد (۱۳۹۱). **سرمایه اجتماعی در نهج‌البلاغه رویکردی مدیریتی**. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- فاضلی کبریا، حامد؛ اعتصامی، منصور (۱۳۸۸). درآمدی بر الگوی مدیریتی امام علی (ع) از منظر مولفه‌های سرمایه اجتماعی. **اندیشه مدیریت**. س ۳. ش ۲: ۱۲۸-۱۰۱.
- فصیحی، امان‌الله (۱۳۸۶). **دین و سرمایه اجتماعی**. معرفت. ش ۱۲۳: ۱۰۰-۷۹.
- فصیحی، امان‌الله (۱۳۸۹). **اسلام و سرمایه اجتماعی با تاکید بر رویکرد فرهنگی**. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- کریمی، مصطفی (۱۳۸۹). **بررسی نقش و تحولات سرمایه اجتماعی جامعه ایران در دوران دفاع مقدس**. **نگین ایران**. ش ۳۵: ۹۲-۶۹.
- کلمن، جیمز (۱۳۷۷). **بنیادهای نظریه اجتماعی**. ترجمه منوچهر صبوری. تهران: نشر نی.
- کوهکن، علی‌رضا (۱۳۸۸). **مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی**. راهبرد یاس. ش ۱۷: ۱۳۹-۱۲۹.
- مرندی، مهدی؛ سلیمانی، داوود (۱۳۸۶). **دفاع مقدس در اندیشه امام خمینی (س)**. تهران: نشر عروج.
- مویدفر، رزیتا (۱۳۸۹). **نگرشی بر سرمایه اجتماعی و ابعاد آن**. سرمایه اجتماعی و وضعیت آن در ایران. تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

